

GODIŠNJI IZVEŠTAJ O STANJU U OBRAZOVANJU PRISILNIH POVRATNIKA I ROMA, AŠKALIJA I EGIPĆANA

2014.

1. Uvod

1.1. Kontekst

Obrazovanje se u okviru Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima predstavlja ne samo kao pravo već i kao sredstvo za razvoj pojedinca i za razumevanje među grupama ljudi koji se razlikuju u pogledu porekla odnosno orijentacije, kao i za promovisanje poštovanja ljudskih prava uopšte.¹ Pored toga, obrazovanje je neophodan uslov za funkcionisanje i prosperitet modernog društva, pri čemu njegove uloge u ostvarenju ovog cilja uključuju pripremu za održivo zapošljavanje i aktivno građanstvo u demokratskom društvu, kao i razvoj i održavanje široke i napredne baze znanja.² Imajući u vidu značaj obrazovanja za pojedinca i društvo, države snose ogromnu odgovornost za obezbeđivanje pristupa kvalitetnom obrazovanju za njihove državljane. Prema rečima sociologa Eugenia Tironija to kakvo se obrazovanje traži, na kraju krajeva, definisano je time kakvo društvo se želi.³

U postkonfliktnim sredinama, kakvo što je Kosovo danas,⁴ obrazovanje je takođe od posebne važnosti, zbog svog doprinosa institucionalnoj stabilizaciji i normalizaciji društvenih odnosa. Štaviše, na individualnom nivou, obrazovanje je ključni element za ukupnu integraciju osoba na marginama društva, uključujući (ali ne ograničavajući se na) lica prisilno vraćena na Kosovo iz drugih zemalja i Roma, Aškalija i Egipćana.⁵

Priznavanje centralne i raznolike uloge obrazovanja u integraciji prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu evidentno je ne samo u širokom spektru strateških dokumenata izdatih od strane ključnih kosovskih institucija, uključujući Ministarstvo za zajednice i povratak (MZP), Ministarstvo za evropske integracije, Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije (MONT) i Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP) već i u izjavama predstavnika ovih institucija na konferenciji „Obrazovanje povratnika i zajednica Roma, Aškalija i Egipćana: Izazovi i rešenja“. Na ovoj konferenciji, Ministar obrazovanja, nauke, i tehnologije Rame Buja govorio je o važnosti inkluzivnog obrazovanja za grupe koje nisu u potpunosti bile uključene u prošlosti, dok je Ministar unutrašnjih poslova Bajram Redžepi ukazao na jezičke barijere sa kojima se često suočavaju prisilni povratnici i Romi, Aškalije i Egipćani.⁶ Zamenik Ministra za zajednice i povratak Husnija Bešković istakao je da je obrazovanje osnovno pravo, baš kao što je i zdravstvena zaštita, pravo na stanovanje i pristup tržištu rada, dok je Pomoćnik ministra za evropske integracije Gezim Kasapolji pomenuo problem napuštanja škola.⁷

Konferencija, koja je održana u aprilu 2014. godine, bila je sastavni deo Zajedničkog programa EK/SE „Podrška procesu obrazovanja i interkulturalnog razumevanja (ACCESS): Podrška EU/Saveta Evrope prisilnim povratnicima i zajednicama Roma, Aškalija, i Egipćana na Kosovu u oblasti obrazovanja“.⁸ Ovaj događaj je takođe dao direktan podsticaj uspostavljanju grupe za kanalsanje zajedničkih napora ključnih aktera unutar i izvan Vlade Kosova o pitanjima vezanim

za obrazovanje prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana. Osnovana u okviru programa ACCESS, u julu 2014. godine, Grupa za razmatranje obrazovanja prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana povezuje lokalne stručnjake i kreatore politike u cilju razmatranja i unapređenja politika o povratnicima i relevantnih strategija vezanih za integraciju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu.

Osnovna funkcija Grupe za razmatranje jeste davanje preporuka o akcijama, informacijama i istraživanjima potrebnim za efikasnije sprovođenje politika u pogledu povratnika i relevantnih strategija koje se odnose na integraciju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana. Grupa svojim radom podržava i obogaćuje rad institucija i međuinstitucionalnih tela koja se bave pitanjima vezanim za obrazovanje povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana tako što Grupa dopunjuje druge uspostavljene mehanizme, ne zamenjujući ih (ili ne pokušavajući da ih zameni). Istovremeno, pozicioniranost Grupe izvan Vlade daje joj fleksibilnost u pogledu njenog dnevnog reda i mogućnost iskorišćenja dodatnih resursa dostupnih u okviru programa ACCESS, koji pruža stručna znanja i logističku podršku, neophodne za olakšavanje rada Grupe za razmatranje.

Članstvo u Grupi za razmatranje ima za cilj da obezbedi otvorenu razmenu iskustava, informacija i stavova niza aktera iz akademskih krugova, civilnog društva, kosovskih institucija i međunarodnih organizacija na temu obrazovanja prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana. Pored toga, Grupa za razmatranje može odlučiti konsenzusom da oni koji nisu članovi učestvuju na sastanku Grupe, u cilju razmene bitnih informacija, materijala ili znanja. Grupa za razmatranje se sastaje kvartalno, daje smernice u pogledu programa ACCESS, i deluje kao konsultant Vlade Kosova u pogledu politika i aktivnosti u oblasti obrazovanja povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana.

1.2. Ovaj izveštaj

Svrha ovog izveštaja jeste da podeli sa zainteresovanim čitaocima unutar i izvan Kosova znanja do kojih je došla Grupa za razmatranje obrazovanja prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana tokom 2014. godine. U skladu sa tim, naredna dva odeljka ovog izveštaja fokusiraće se na teme koje je obradila Grupa za razmatranje tokom svojih sastanaka u drugoj polovini 2014. godine. Tačnije, dok problem dece i mladih koji ne idu u školu čini temu Odeljka 2, treći odeljak ovog izveštaja bavi se saradnjom između Vlade i civilnog društva. Završni deo daje kratak pregled ključnih pitanja koja su pokrenuta u prethodnim odeljcima i nudi niz preporuka u vezi sa ovim pitanjima.

2. Deca i omladina koja ne ide u školu

2.1. Politika

Dokumente koji zajednički čine okvir politike Vlade Kosova za rešavanje problema dece i omladine koja ne ide u školu izdaju MZP, MONT i MUP od 2011. godine. Očigledno je da je prve relevantne dokumente koji su se direktno bavili problemom dece i omladine koja ne ide u školu izdalo MONT. Tako, *Strateški plan za obrazovanje na Kosovu 2011–2016* ukazuje na potrebu prikupljanja i sistematizacije podataka o napuštanju škole, između ostalog i kroz korišćenje podataka iz popisa, dok administrativno uputstvo objavljeno iste godine nudi široku definiciju napuštanja škole, koja obuhvata neupisivanje u školu na prvom mestu.⁹

MZP je izdalo svoje *Smernice za pružanje podrške povratku* 2012. godine. U ovom dokumentu, Opštinske kancelarije za zajednice i povratak imaju zadatak da pružaju savete Opštinskim direkcijama za obrazovanje u pogledu pristupa obrazovanju za stvarne i potencijalne povratnike i repatrirana lica.¹⁰ Istim dokumentom predviđena je odgovornost Opštinskih direkcija za obrazovanje za upravljanje procesom pružanja predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja povratnicima (kao i ostalom lokalnom stanovništvu).

Navedenim dokumentima je 2013. i 2014. godine pridružen niz dokumenata koje je izdalo MUP. Među njima su *Nacionalna strategija za reintegraciju repatriranih osoba* i *Vodič za implementaciju nacionalnih politika reintegracije*, koji upućuju poziv MONT, sa jedne strane, i opštinama, sa druge strane, da olakšaju upis dece povratnika kroz neformalne procedure kada je to potrebno.¹¹ Pored toga, *Akcioni plan za sprovođenje Strategije za reintegraciju repatriranih osoba* predviđa pružanje dodatne nastave za učenike kojima je to potrebno, kao i omogućavanje pristupa programima neformalnog obrazovanja.¹² *Nacionalna strategija za reintegraciju repatriranih osoba* takođe posebnu pažnju usmerava ka uključivanju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana u obrazovanje.¹³

Najnovije *Smernice za pomoć i podršku repatriranim osobama za održivu reintegraciju na osnovu politika reintegracije* pružaju detalje o podeli rada između Opštinske kancelarije za zajednice i povratak i Opštinskih direkcija za obrazovanje, a osmislilo ih je MZP u svojim *Smernicama za pružanje podrške povratku* iz 2012. godine.¹⁴ Nove *Smernice* takođe obavezuju MONT da pruži potrebnu obuku za nastavnike koji rade u oblastima u kojima postoji značajan broj dece pod rizikom od isključenosti iz obrazovnog sistema.

Pored opšte politike u pogledu dece i omladine koja ne idu u školu, ciljana politika Kosova koja se tiče Roma, Aškalija i Egipćana takođe se bavi ovim fenomenom. Među odredbama *Strategije za integraciju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana u Republici Kosovo 2009–2015* jesu dopunska nastava za povratnike „na svim mogućim jezicima izabranim za nastavak obrazovanja“, dodatna uputstva i pomoć u izradi domaćih zadataka.¹⁵ Možda ne iznenađuje da se pažnja deci i omladini koja ne ide u školu takođe posvećuje i u okviru *Prioritetnog okvira 2014–2015* za implementaciju *Akcionog plana* za sprovođenje Strategije za Rome, Aškalije i Egipćane. Odgovarajuće mere obuhvataju:

- Obezbeđivanje programa reintegracije za decu povratnika (Aktivnost 1.1.3);
- Podsticanje povećanog učešća u obrazovanju (Aktivnost 1.1.4);
- Mere protiv kršenja zakona o obaveznom školovanju (Aktivnost 1.3.2);
- Posebne mere kako bi se osiguralo pohađanje škole, uključujući besplatan i pojednostavljen upis, kampanje za podizanje svesti i efikasno praćenje pohađanja (Obrazovanje u EU/Preporuka MEI # 1); i
- Borba protiv napuštanja škola kroz mere koje uključuju aktivnosti u ranom detinjstvu i predškolske aktivnosti, dopunsku nastavu i stipendije (Obrazovanje u EU/Preporuka MEI # 2).¹⁶

Dok pažnja usmerena na problem dece i omladine koja ne ide u školu u političkim dokumentima izdatim na Kosovu u poslednjih nekoliko godina ukazuje na pozitivan razvoj, u ovim dokumentima nedostaje definicija „dece koja ne idu u školu“. U bliskoj vezi sa ovim je i

činjenica da pojam napuštanja škole ostaje nejasan, očigledno pokrivajući ne samo prekid pohađanja nastave već i neupisivanje.¹⁷

2.2. *Praksa*

Uprkos opštem konsenzusu između vlasti i unutar civilnog društva da situacija u pogledu dece i omladine koja ne ide u školu na Kosovu i dalje predstavlja problem kome treba posvetiti hitnu i održivu pažnju, ne postoji sveobuhvatna baza podataka putem koje bi se mogle izmeriti razmere tog problema, budući da Informacioni sistem upravljanja u obrazovanju (ISUO) MONT ne sadrži podatke o deci i omladini koja ne ide u školu. Podaci o učešću Roma, Aškalija i Egipćana u obrazovanju su na sličan način oskudni tako da postoji opšta saglasnost o prevelikoj zastupljenosti pripadnika ovih zajednica među decom i omladinom koja ne ide u školu, ali relativno malo statističkih podataka. Na lokalnom nivou, Opštinske kancelarije za zajednice i povratak odgovorne su za identifikaciju povratnika i upisivanje dece školskog uzrasta u školu, ali relevantni podaci se često ne šalju centralnim institucijama, niti se dele sa lokalnim partnerima, kao što su Opštinske direkcije za obrazovanje. Iako su ovo veoma značajni nedostaci, u poslednjih nekoliko godina došlo je do skromnih poboljšanja kako u prikupljanju podataka tako i u učešću, pri čemu kosovske institucije igraju sve aktivniju ulogu.

Najopsežnije istraživanje o napuštanju škola na Kosovu do danas obavio je OEBS 2011. godine. Obuhvativši 83 škole u 24 opštine,¹⁸ istraživanje je pokazalo da malo škola ima kompletnu evidenciju o napuštanju škole i da je razvrstavanje po zajednicama (nacionalnosti) nedosledno.¹⁹ Kada su u pitanju Romi, Aškalije i Egipćani, nijedna od ispitanih opština nije imala podatke o broju dece koja nisu uključena u obavezno školovanje sa 6 godina.²⁰ Ovi nalazi su doveli do sledećeg zaključka: „Loš kvalitet podataka o obrazovanju pokazuje neadekvatnost i nepouzdanost metoda praćenja koje koriste MONT i opštinske institucije u praćenju napuštanja i neupisivanja u školu“.²¹

Godine 2011. sprovedeno je i istraživanje koje do danas pruža najpotpuniju sliku o učešću Roma, Aškalija i Egipćana u obrazovanju na Kosovu. Istraživanje, koje je sprovedla organizacija civilnog društva (OCD) Balkanski suncokreti Kosova, obuhvatilo je ukupno 2436 domaćinstava Roma, Aškalija Egipćana u devet opština odabranih zbog veće zastupljenosti ovih zajednica u njima.²² Dok je u svim obuhvaćenim opštinama situacija bila takva da više od 30 odsto Roma, Aškalija i Egipćana nije završilo osnovnu školu, u tri od devet opština (Kosovo Polje, Lipljan, i Peć), apsolutna većina Roma, Aškalija i Egipćana nije završila ovaj nivo obrazovanja.²³ Štaviše, skoro polovina (46,2 odsto) roditelja dece Roma, Aškalija i Egipćana izjavila je da nije upisala decu školskog uzrasta u školu.²⁴ Navedeni razlozi za nepohađanje škole bili su pretežno ekonomske prirode, pri čemu je najčešće navođeno finansijsko opterećenje u vezi sa kupovinom odeće i školskog pribora.²⁵ Pored toga, istraživanje je pokazalo da učestalost fenomena dece i omladine koja ne ide u školu varira prema polu među Romima, Aškalijama i Egipćanima (oko 30 odsto muškaraca u odnosu na oko 35 odsto žena), ali je takođe ukazalo na smanjenje rodni razlika u tom pogledu.²⁶ Istovremeno, dok je 89,5 odsto ispitanika izjavilo da je obrazovanje podjednako važno i za muškarce i za žene, među Romima je posebno (za razliku od Aškalija i Egipćana) preovlađivao trend davanja prednosti obrazovanju dečaka u odnosu na devojčice (pri čemu je 19,2 odsto romskih ispitanika izrazilo ovakvo mišljenje).²⁷

Kosovske institucije imaju sve aktivniju ulogu u prikupljanju podataka o stanju u oblasti obrazovanja Roma, Aškalija i Egipćana od 2012. godine. Stoga *Izveštaj o napretku iz 2012. godine o implementaciji Akcionog plana i Strategije* o Romima, Aškalijama i Egipćanima navodi da je samo 18 odsto dece povratnika (26 od 142) upisano u školu.²⁸ Pored toga, podaci koje je Ministarstvo za evropske integracije prikupilo iz 15 opština tokom 2013. godine pokazali su da oko polovina povratnika Roma, Aškalija i Egipćana ima pristup obrazovanju, pri čemu samo 16 povratnika Roma i 15 povratnika Aškalija učestvuju u kursevima jezika.²⁹

Najnovije istraživanje o fenomenu dece i omladine koja ne ide u školu na Kosovu sproveo je UNICEF 2014. godine. Ovo istraživanje, koje je obuhvatilo sedam opština, ispitivalo je prakse u vezi sa identifikovanjem dece koja ne idu u školu i dece pod rizikom od napuštanja škole, kao i prakse u pogledu (re)integracije dece iz obe kategorije u školu, i identifikovalo potrebe škola i opština za identifikovanjem dece koja ne idu u školu, odgovor na neupisivanje, i sprečavanje napuštanja škole.³⁰ Među nalazima ovog istraživanja je i to da obavezni lokalni timovi za sprečavanje i odgovor na napuštanje škole nisu uspostavljeni u svim opštinama, i da Opštinskim direkcijama za obrazovanje nedostaju tačne informacije ne samo o napuštaju već i o deci školskog uzrasta koja nikada nisu bila upisana u školu. Takođe je evidentan nedostatak međusektorske koordinacije na lokalnom nivou. Naposljetku, napuštanje škole uopšte i registracija Roma, Aškalija i Egipćana čine dva od tri pitanja u vezi sa inkluzijom, koja su opštine obuhvaćene istraživanjem identifikovale kao pitanja koja su propustile da obrade.

3. Saradnja vlade i civilnog društva

3.1. Politika

Fokus na potrebu za saradnjom između kosovske vlade i OCD ogleda se u političkim dokumentima koji se bave oblašću obrazovanja, prisilnim povratnicima i Romima, Aškalijama i Egipćanima. *Strateški plan za obrazovanje na Kosovu 2011–2016*, na primer, u najširem smislu ukazuje na „nove uloge i odgovornosti“ civilnog društva (između ostalih aktera) i poziva na uspostavljanje partnerstava između vlade i civilnog društva, posebno u oblasti obrazovanja odraslih.³¹ Kada su u pitanju prisilni povratnici, *Smernice za pružanje podrške povratku*, koje je izdalo Ministarstvo za zajednice i povratak predviđaju ulogu OCD u prikupljanju informacija i proceni potreba, kao i u distribuciji informacija o raspoloživoj podršci.³²

Detaljnije informacije o željenim oblicima saradnje između vlade i civilnog društva u pogledu prisilnih povratnika date su u nizu dokumenata koje je izdalo Ministarstvo unutrašnjih poslova u toku 2013. i 2014. godine. Tako *Nacionalna strategija za reintegraciju repatriranih osoba* podstiče učešće civilnog društva u izradi i sprovođenju programa reintegracije, a odgovarajućim *Akcionim planom* podstiče se dodeljivanje grantova OCD, kako bi bile u mogućnosti da pružaju alternativne oblike socijalnih usluga povratnicima, kao i održavanje redovnih koordinacionih sastanaka između Ministarstva i civilnog društva.³³ Najnovije *Smernice za pomoć i podršku repatriranim osobama za održivu reintegraciju na osnovu politika reintegracije* iz 2014. godine razrađuju odredbu uredbe, izdate prethodne godine, kako bi deo Fonda za reintegraciju bio na raspolaganju otvorenim pozivima za finansiranje OCD.³⁴ *Smernice* dalje preciziraju uloge OCD u ukupnom vođenju slučaja i u saradnji sa Opštinskim direkcijama za obrazovanje, u pogledu upisa i zadržavanja dece povratnika u školi.³⁵

Naglasak na saradnji vlade i civilnog društva takođe je prisutan i u odredbama vezanim za obrazovanje u okviru *Strategije za integraciju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana u Republici Kosovo 2009–2015* i u *Akcionom planu* za njeno sprovođenje. Oblasti saradnje koje su predviđene *Strategijom* uključuju istraživanja segregacije i diskriminacije Roma, Aškalija i Egipćana u obrazovnom sistemu zajedno sa MONT, zajedničke aktivnosti sa institucijama na lokalnom nivou usmerene ka poboljšanju pohađanja škole, dodatna uputstva i pomoć u izradi domaćih zadataka kao i finansijsku podršku za studente Rome, Aškalije i Egipćane.³⁶ Možda je najznačajnija karakteristika *Akcionog plana* u tom pogledu ta da sve osim jedne od 25 planiranih aktivnosti u sektoru obrazovanja uključuju OCD kao institucije za pružanje podrške.³⁷

Pored fokusa na potrebu za saradnjom sa civilnim društvom u strateškim dokumentima koji se bave oblašću obrazovanja, prisilnim povratnicima odnosno Romima, Aškalijama i Egipćanima, kosovska Vlada je 2013. godine usvojila opštu politiku o toj saradnji. Prva *Strategija Vlade Kosova o saradnji sa civilnim društvom*, koju je osmislila Kancelarija za dobro upravljanje u okviru Kancelarije Premijera, u saradnji sa forumom organizacija civilnog društva, CiviKos, ostaje na snazi do kraja 2017. godine.³⁸ Potvrđujući da se civilno društvo brzo prilagodilo aktivnijoj ulozi u okviru pitanja politike i upravljanja uopšte nakon proglašenja nezavisnosti 2008. godine, *Strategija* konstatuje konstantno nizak nivo razumevanja državnih službenika uloge civilnog društva, kao i „nedovoljno znanje o procesima kreiranja politike i radu [rada] upravljačkih tela“.³⁹ U tom kontekstu, *Strategija* identifikuje uspostavljanje pravila i mehanizama za saradnju između Vlade i civilnog društva, i povećanje transparentnosti i vlade i civilnog društva kao osnovne potrebe.⁴⁰ U cilju realizacije identifikovanih potreba, *Strategija* ističe četiri strateška cilja: učešće civilnog društva u izradi i sprovođenju politika i zakonodavstva, kreiranje sistema za ugovaranje izvršenja javnih usluga od strane OCD, uvođenje niza kriterijuma za finansijsku podršku vlade OCD i promocija integrisanog pristupa razvoju volonterizma. Istovremeno, *Strategija* upozorava da, iako su njene odredbe obavezujuće za Vladu Kosova, one se ne odnose na opštine kao takve.⁴¹

3.2. *Praksa*

U skladu sa onim što je istaknuto u *Vladinoj Strategiji za saradnju sa civilnim društvom*, u pogledu stvaranja sistema za praćenje i izveštavanje o realizaciji pojedinačnih strateških ciljeva, u oktobru 2014. godine osnovan je savet za praćenje sveobuhvatne implementacije *Strategije*, koji se sastoji od predstavnika vlade i civilnog društva, a izveštaj o saradnji civilnog društva i vlade objavljen je u decembru 2014. godine.⁴² I pored toga što izveštaj sadrži malo konkretnih informacija o realizaciji četiri cilja *Strategije*, usmeni dokazi ukazuju na ograničen napredak u pogledu integracije prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana u obrazovanje. Dostupni podaci su prikazani u tabeli ispod.

Tabela 1. Saradnja Vlade i civilnog društva u obrazovanju prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana

	Strateški ciljevi	Status
1	Učešće civilnog društva u izradi i sprovođenju politika i zakonske regulative	OCD konsultovane u cilju identifikacije potreba prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana
2	Sistem za ugovaranje izvršenja javnih usluga od strane OCD	<ul style="list-style-type: none"> • Sistem nije uspostavljen • MONT saraduje sa OCD u pružanju podrške Romima, Aškalijama i Egipćanima upisanih u srednje škole
3	Kriterijumi za državnu finansijsku podršku OCD	<ul style="list-style-type: none"> • Kriterijumi nisu uvedeni • MUP planira šemu grantova za OCD, koji bi obuhvatali podršku u pogledu obrazovanja prisilnih povratnika
4	Integrirani pristup volonterizmu	<i>Nema dostupnih informacija</i>

Sve u svemu, u oblasti obrazovanja je očigledno bilo više saradnje između vlade i OCD nego u drugim oblastima. Međutim, iako su OCD konsultovane u ranim fazama razvoja politika za integraciju prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana u obrazovanje, saradnja Vlade i civilnog društva u ovoj oblasti uglavnom je ograničena na neformalne konsultacije. Štaviše, održivi kapaciteti i pristup sredstvima finansiranja ostaju široko rasprostranjeni problemi za OCD na Kosovu. Posmatrana zajedno, ova zapažanja pokazuju da ostaje još mnogo rada kako bi se ostvarili ciljevi *Strategije za saradnju sa civilnim društvom*, kao i relevantne odredbe strateških dokumenata o obrazovanju, prisilnim povratnicima odnosno Romima, Aškalijama i Egipćanima, što bi dovelo do trajnih promena u obrazovnom statusu ovih grupa.

Studija slučaja ispod, koja se fokusira na kurseve jezika za povratnike, daje prikaz trenutnog stanja saradnje Vlade i civilnog društva na Kosovu i potencijala za unapređenje pružanja usluga koji se može očekivati od ispunjavanja ciljeva *Strategije Vlade za saradnju sa civilnim društvom*.

STUDIJA SLUČAJA: ČASOVI JEZIKA ZA DECU POV RATNIKA

Uvođenje časova jezika za decu povratnika na Kosovo jeste odgovor na sve veći priliv povratnika, budući da ih (uglavnom zapadnoevropske) zemlje, u koje su stotine hiljada ljudi sa Kosova emigrirale od 90-tih godina naovamo, u sve većoj meri vraćaju na Kosovo. Pored toga što je propisana zakonom,⁴³ integracija dece povratnika u obrazovni sistem od ključnog je značaja za ukupnu integraciju u kosovsko društvo. Imajući u vidu da mnoga deca povratnika nisu pohađala nastavu na albanskom ili srpskom pre nego što su se vratila na Kosovo, jezička podrška je od posebnog značaja za prevazilaženje izazova sa kojima se ova deca suočavaju kako u akademskim tako i u društvenim sferama.

MONT je prva institucija koja je organizovala i finansirala časove jezika za decu povratnika 2013. godine. Pilot projektom obuhvaćeno je ukupno 92 dece sa četiri projektne lokacije (Priština, Kosovo Polje, Obilić i Plemetina). Od pet grupa učenika u koje su deca podeljena, četiri su dobile nastavu na albanskom jeziku, dok je jezik nastave u preostaloj grupi bio srpski.

Godine 2014, projekat je proširen, i obuhvatio je ukupno 280 dece u 10 opština, sa daljim proširenjem na sve opštine na Kosovu sa povratnicima, što je planirano da počne u februaru 2015. godine. Finansijska sredstva za ove faze projekta obezbedilo je MONT, zajedno sa MUP. Postojanje direktne komunikacije između MUP i roditelja potencijalnih učesnika na početku projekta i upoznavanje OCD sa projektom označavali su stepen uključivanja roditelja i civilnog društva u projekat, a monitoring su obavila MONT i MUP.

Eksterna procena projekta koja je naručena 2014. godine ukazala je na značajne akademske i socijalne koristi za decu koja su učestvovala na kursevima, koje proističu pre svega (ali ne isključivo) iz uspeha kurseva u povećanju nivoa znanja učesnika na ciljnom jeziku.⁴⁴ Istovremeno, međutim, izveštaj o proceni naveo je niz slabosti u pogledu projektne ideje i implementacije projekta.⁴⁵ Osim problema u institucionalnoj koordinaciji između lokalnih i centralnih nivoa, kao i između MONT i MUP, s jedne strane, i MZP sa druge strane, nekoliko identifikovanih slabosti bi se potencijalno mogle rešiti kroz bližu i sistematizovaniju saradnju između Vlade i civilnog društva, kroz povećanje učešća OCD u osmišljavanju i implementaciji projekata.

4. Zaključci

4.1. Pregled ključnih tačaka

Obrazovanje je i univerzalno ljudsko pravo i neophodan uslov za funkcionisanje i prosperitet modernog društva. U kontekstu Kosova, obrazovanje je od posebne važnosti i zbog svog doprinosa institucionalizaciji i normalizaciji društvenih odnosa, kao i za ukupnu integraciju osoba na marginama društva. Centralna i višestruka uloga obrazovanja je, u skladu sa tim, prepoznata u strateškim dokumentima izdatim od strane ključnih kosovskih institucija, kao i u izjavama predstavnika ovih institucija na konferenciji aprila 2014. godine, što je dovelo do formiranja Grupe za razmatranje obrazovanja prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana. Teme koje je obradila Grupa za razmatranje od njenog osnivanja u drugoj polovini 2014. godine odnosile su se na problem dece i omladine koja ne ide u školu i saradnju između Vlade i civilnog društva.

Dokumente koji zajednički čine okvir politike Vlade Kosova za rešavanje problema dece i omladine koja ne ide u školu izdaju MZP, MONT i MUP od 2011. godine. Ciljana politika Kosova u pogledu Roma, Aškalija i Egipćana takođe se bavi ovim fenomenom. Dok povećana pažnja ka ovom problemu u poslednjih nekoliko godina predstavlja pozitivan razvoj, nedostaje jasna definicija „dece koja ne idu u školu“, a pojam napuštanja škole ostaje nejasan u strateškim dokumentima. Iako ostaju značajni nedostaci u pogledu prikupljanja podataka i rešavanju problema dece i omladine koja ne idu u školu, neka poboljšanja su evidentna, a kosovske institucije u tome igraju sve aktivniju ulogu.

Pored fokusa na potrebu za saradnjom sa civilnim društvom u strateškim dokumentima koji se bave oblašću obrazovanja, prisilnim povratnicima odnosno Romima, Aškalijama i Egipćanima, kosovska Vlada je 2013. godine usvojila opštu politiku o toj saradnji. I dok zvanični podaci o sprovođenju *Vladine Strategije za saradnju sa civilnim društvom* nisu dostupni, usmeni dokazi ukazuju na ograničenu realizaciju ciljeva *Strategije* u pogledu integracije prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana u obrazovanje. Osmišljavanje i realizacija kurseva jezika za decu povratnika daje prikaz trenutnog stanja saradnje Vlade i civilnog društva na Kosovu i potencijala za unapređenje pružanja usluga koji se može očekivati od ispunjavanja ciljeva *Strategije*.

4.2. Preporuke

Na osnovu prethodnih delova ovog izveštaja, preporuke date u nastavku imaju za cilj da obezbede osnovu za preduzimanje prioriternih akcija u cilju rešavanja nedostataka uočenih u pogledu obrazovanja povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu.

Opšte:

4.2.1 *Ojačati koordinaciju na centralnom nivou.* Dok je podela odgovornosti između MZP, MONT i MUP u pogledu obrazovanja dece povratnika i mladih u principu jasna, razmena informacija između MONT i MUP, s jedne strane, i MZP sa druge strane mogla bi da poboljša pokrivenost obrazovnih aktivnosti koje se odnose na povratnike.

4.2.2 *Izgraditi lokalne kapacitete za sprovođenje politike.* U meri u kojoj nedovoljni kapaciteti na lokalnom nivou za sprovođenje relevantnih politika utiču na lošu koordinaciju u upravljanju slučajevima povratnika uopšte i posebno njihov upis u školu, postoji potreba za posvećivanjem veće pažnje obuci odnosno kadrovskim potrebama, kao i izdvajanju resursa za zadovoljenje ocenjenih potreba.

4.2.3 *Poboljšati prikupljanje i upravljanje podacima.* Informacije o deci i omladini koja ne ide u školu treba dodati u centralni Informacioni sistem upravljanja u obrazovanju, uz uvođenje mehanizama kako bi se osiguralo da Opštinske kancelarije za zajednice i povratak prikupljaju relevantne podatke i prenose ih do centralnih institucija. Prikupljeni podaci treba da budu razvrstani po nacionalnosti, sa posebnim kategorijama za Rome, Aškalije i Egipćane.

Deca i omladina koja ne ide u školu:

4.2.4 *Razjasniti kategorije.* Ključne pojmove vezane za fenomen dece i omladine koja ne ide u školu treba definisati u jednom strateškom dokumentu, koji bi bio osnova za preduzimanje odgovarajućih ciljanih mera. U najmanju ruku, definicije treba da naznače jasnu razliku između napuštanja škole i neupisivanja.

4.2.5 *Formirati lokalne timove.* Da bi se posvetila pažnja problemu dece i omladine koja ne ide u školu na konkretan i blagovremen način, treba u svim opštinama osnovati obavezne timove za sprečavanje i odgovor na napuštanje škole.

Saradnja između vlade i civilnog društva:

4.2.6 *Unaprediti sprovođenje Strategije Vlade Kosova o saradnji sa civilnim društvom.* U cilju produblivanja i proširivanja uloge OCD u rešavanju obrazovnog statusa prisilnih povratnika i Roma, Aškalija i Egipćana, Vlada Kosova treba da sprovede neophodne mere kako bi ispunila

četiri cilja *Strategije*. Od posebne važnosti u ovom procesu jeste da se svaka šema granta koja potiče od države zasniva na prethodnoj proceni potreba, uz aktivno učešće civilnog društva.

4.2.7 *Institucionalizovati saradnju na opštinskom nivou*. I pored toga što se *Strategija Vlade za saradnju sa civilnim društvom* odnosi prvenstveno na institucije na centralnom nivou, postoji potreba i da se ozvaniče i stabilizuju partnerstva između vlasti i civilnog društva na lokalnom nivou i to uspostavljanjem veza između OCD i zajednica u stanju potrebe.

4.2.8 *Povećati učešće OCD u organizaciji časova jezika za decu povratnika*. Pokrivenost kurseva jezika i njihove akademske i socijalne koristi treba optimizovati korišćenjem dobrih uspostavljenih odnosa između OCD i ciljnih lokalnih zajednica. Specifične oblasti u kojima bi OCD mogle dodati vrednost programu obuhvataju identifikovanje dece u stanju potrebe, promovisanje redovnog pohađanja, izgradnja partnerstva sa roditeljima i praćenje realizacije projekta na lokalnom nivou.

Završne napomene

¹ Generalna skupština UN, *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* (Pariz: Ujedinjene nacije, 1948), član 26

² Komitet ministara, Preporuka CM/Rec (2007)6 Komiteta ministara državama članicama o državnoj odgovornosti prema visokom obrazovanju i istraživanju (Strazbur: Savet Evrope, 2007), član 5

³ Videti Klemen Miklavič, *Konferencija o obrazovanju povratnika i zajednica Roma, Aškalija i Egipćana: Izazovi i rešenja. Opšti izveštaj* (Priština: Savet Evrope, 2014), str. 3

⁴ Ovaj naziv ne dovodi u pitanje stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih Nacija 1244 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o Deklaraciji o nezavisnosti Kosova.

⁵ Bez obzira na razlike između Roma, Aškalija i Egipćana, kao i između Roma, Aškalija i Egipćana na jednoj strani, i prisilnih povratnika na drugoj, postoji značajno preklapanje u pogledu pripadnosti kategorijama „Roma, Aškalija i Egipćana“ i „prisilnih povratnika“, i u pogledu potreba Roma, Aškalija i Egipćana kao pojedinačnih grupa.

⁶ Klemen Miklavič, *Konferencija o obrazovanju povratnika i zajednica Roma, Aškalija i Egipćana: Izazovi i rešenja. Opšti izveštaj* (Priština: Savet Evrope, 2014), str. 2

⁷ *Isto*, str. 2–3

⁸ Glavni cilj programa ACCESS jeste uspostavljanje veće socijalne kohezije i poverenja među zajednicama, kao i promocija društveno-ekonomskog razvoja ugroženih povratnika i zajednica Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu. Cilj projekta jeste pružanje podrške aktivnim merama usmerenim u pravcu integracije i uključivanja ovih zajednica u obrazovni sistem uopšte, posebno školovanje, sa fokusom na tri kategorije direktnih korisnika: zajednice Roma, Aškalija i Egipćana, prisilni povratnici iz zajednica Roma, Aškalija i Egipćana i prisilni povratnici iz ostalih zajednica. Napori u okviru programa ACCESS usmereni su ka izgradnji lokalnih institucionalnih kapaciteta kroz direktno učešće kosovskih vlasti u tim aktivnostima, u cilju pristupa formalnom obrazovanju i redovnom pohađanju nastave pripadnika zajednica Roma, Aškalija i Egipćana i prisilnih povratnika, integraciji principa inkluzivnog i interkulturalnog obrazovanja u školskim strategijama, integraciji Roma, Aškalija i Egipćana, kao i prisilnih povratnika u lokalne zajednice, sa efikasnom lokalnom socijalnom mrežom podrške i priznavanju romskog jezika u školi i promociji romskog jezika kao prava i sredstva za izgradnju pozitivnog kulturnog identiteta za romsku decu.

⁹ Ministarstvo obrazovanja, nauke, i tehnologije, *Strateški plan za obrazovanje na Kosovu 2011–2016* (Priština: Ministarstvo obrazovanja, nauke, i tehnologije, 2011), str. 83; Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije, *Administrativno uputstvo 7/2011: Kreiranje i jačanje timova za prevenciju i odgovor na napuštanje i neupisivanje u obavezno školovanje* (Priština: Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije, 2011), videti takođe *Administrativno uputstvo 19/2012: Uspostavljanje i jačanje timova za prevenciju i odgovor na napuštanje i neupisivanje u obavezno školovanje* (Priština: Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije, 2012)

¹⁰ Ministarstvo za zajednice i povratak, *Smernice za pružanje podrške povratku* (Priština: Ministarstvo za zajednice i povratak, 2012), Odeljak 5.3

¹¹ Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Vodič za implementaciju nacionalnih politika reintegracije* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2013), str. 3; Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Nacionalna strategija za reintegraciju repatriranih osoba* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2013), Poglavlje IV.3.4

¹² Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Akcioni plan za sprovođenje Strategije za reintegraciju repatriranih osoba* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2013), Odeljci 3.6 i 3.8

¹³ Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Nacionalna strategija za reintegraciju repatriranih osoba* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2013), str. 7

¹⁴ Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Smernice za pomoć i podršku repatriranim osobama za održivu reintegraciju na osnovu politika reintegracije* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2014), Odeljak 5.2

¹⁵ Vlada Republike Kosovo, *Strategija za integraciju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana u Republici Kosovo 2009–2015* (Priština: Vlada Republike Kosovo, 2008), str. 24–25

¹⁶ Kancelarija za dobro upravljanje, *Izveštaj o napretku 2012 o implementaciji Akcionog plana i Strategije Republike Kosovo za integraciju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana, 2009–2015; Lokalna procena 2013 i Prioritetni okvir 2014–2015* (Priština: Kancelarija za dobro upravljanje, 2014)

¹⁷ Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije, *Administrativno uputstvo 19/2012: Uspostavljanje i jačanje timova za prevenciju i odgovor na napuštanje i neupisivanje u obavezno školovanje* (Priština: Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije, 2012)

¹⁸ Opštine obuhvaćene istraživanjem su Dragaš, Uroševac, Kosovo Polje, Đakovica, Gnjilane, Đeneral Janković, Kačanik, Kamenica, Klina, Klokot, Mališevo, Mamuša, Mitrovica, Novo Brdo, Peć, Podujevo, Priština, Prizren, Orahovac, Srbica, Štrpce, Suva Reka, Vitina i Vučitrn.

¹⁹ Misija OEBS na Kosovu, *Praćenje napuštanja i nepohađanja škole na Kosovu* (Priština: Misija OEBS na Kosovu, 2012), str. 4

²⁰ *Isto*, str. 5

²¹ *Isto*, str. 5

²² Balkanski suncokreti Kosova, *Van škole: Istraživanje o situaciji u obrazovanju među zajednicama Aškalija, Egipćana i Roma u 9 kosovskih opština* (Priština: Balkanski suncokreti Kosova, 2012). Opštine obuhvaćene istraživanjem su Uroševac, Kosovo Polje, Đakovica, Gračanica, Lipljan, Obilić, Peć, Prizren i Štimlje)

²³ *Isto*, str. 37

²⁴ *Isto*, str. 44

²⁵ *Isto*, str. 45, 52

²⁶ *Isto*, str. 41

²⁷ *Isto*, str. 54

²⁸ Kancelarija za dobro upravljanje, *Izveštaj o napretku 2012 o implementaciji Akcionog plana i Strategije Republike Kosovo za integraciju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana, 2009–2015; Lokalna procena 2013 i Prioritetni okvir 2014–2015* (Priština: Kancelarija za dobro upravljanje, 2014), str. 19

²⁹ *Isto*, str. 38–39, Opštine uključene u istraživanje koje je sprovelo Ministarstvo za evropske integracije su Uroševac, Kosovo Polje, Đakovica, Gnjilane, Lipljan, Mamuša, Mitrovica, Obilić, Peć, Podujevo, Priština, Prizren, Orahovac, Suva Reka i Štimlje.

³⁰ Aferdita Spahiu, „Podaci studije slučaja o deci koja ne idu u školu i napuštanju škole“, PowerPoint prezentacija, izrađena na drugom sastanku Grupe za razmatranje, 24. septembra 2014. godine

³¹ Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije, *Strateški plan za obrazovanje na Kosovu 2011–2016* (Priština: Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije, 2011), str. 48, 142–143

³² Ministarstvo za zajednice i povratak, *Smernice za pružanje podrške povratku* (Priština: Ministarstvo za zajednice i povratak, 2012), str. 2–3

³³ Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Nacionalna strategija za reintegraciju repatriranih osoba* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2013), str. 4–5; *Akcioni plan za sprovođenje Strategije za reintegraciju repatriranih osoba* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2013), str. 9, 19

³⁴ Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Smernice za pomoć i podršku repatriranim osobama za održivu reintegraciju na osnovu politika reintegracije* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2014), str. 23; *Uredba 20/2013 za reintegraciju repatriranih osoba i upravljanje programima reintegracije* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2013), Član 32.7

³⁵ Ministarstvo unutrašnjih poslova, *Smernice za pomoć i podršku repatriranim osobama za održivu reintegraciju na osnovu politika reintegracije* (Priština: Ministarstvo unutrašnjih poslova, 2014), str. 14, 20

³⁶ Vlada Republike Kosovo, *Strategija za integraciju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana u Republici Kosovo 2009–2015* (Priština: Vlada Republike Kosovo, 2008), str. 23–25

³⁷ Vlada Republike Kosovo, *Akcionni plan Republike Kosovo o sprovođenju Strategije za integraciju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana 2009–2015* (Priština: Vlada Republike Kosovo, 2009). Jedina aktivnost u delu *Akcionog plana* koji se odnosi na obrazovanje, za koju nije predviđeno nikakvo učešće civilnog društva, jeste afirmativna akcija za obrazovanje i zapošljavanje Roma, Aškalija i Egipćana (Aktivnost 3.5).

³⁸ Kancelarija za dobro upravljanje, *Strategija Vlade Kosova o saradnji sa civilnim društvom, 2013–2017* (Priština: Kancelarija za dobro upravljanje, 2013)

³⁹ *Isto*, str. 8

⁴⁰ *Isto*, str. 4

⁴¹ *Isto*, str. 15

⁴² Videti Kancelarija za dobro upravljanje, *Buletini informative: Bashkëpunimi qeveri-shoqëri civile* (Priština: Kancelarija za dobro upravljanje, 2014)

⁴³ Videti Zakon br. 04/L – 32 o preduniverzitetskom obrazovanju u Republici Kosovo, *Službeni glasnik Republike Kosovo* 17/2011

⁴⁴ Merita Shala, *Procena projekta „Integracija repatrirane dece u sistem javnog obrazovanja Republike Kosovo, ponudom kurseva jezika i dopunske nastave“: Izveštaj* (rukopis, avgust 2014), str. 5–6

⁴⁵ *Isto*, str. 6–8

Konsultovani izvori

- Balkan Sunflowers Kosova. 2012. *School's Out: An Education Survey in Ashkali, Egyptian and Roma Communities in 9 Kosovo Municipalities*. Prishtinë/Priština: Balkan Sunflowers Kosova.
- Committee of Ministers. 2007. *Recommendation CM/Rec (2007)6 of the Committee of Ministers to Member States on the Public Responsibility for Higher Education and Research*. Strasbourg: Council of Europe.
- Government of the Republic of Kosovo. 2008. *Strategy for the Integration of Roma, Ashkali and Egyptian Communities in the Republic of Kosovo, 2009-2015*. Prishtinë/Priština: Government of the Republic of Kosovo.
- _____. 2009. *The Republic of Kosovo Action Plan on the Implementation of the Strategy for the Integration of Roma, Ashkali and Egyptian Communities, 2009-2015*. Prishtina/Priština: Government of the Republic of Kosovo.
- Miklavič, Klemen. 2014. *Conference on Education of Returnees and Roma, Ashkali and Egyptian Communities: Challenges and Solutions. General Report*. Prishtinë/Priština: Council of Europe.
- Ministry of Communities and Returns. 2012. *Guidelines for the Implementation of Return Support*. Prishtinë/Priština: Ministry of Communities and Returns.
- Ministry of Education, Science and Technology. 2011. *Administrative Instruction 7/2011: Creating and Strengthening of Teams for Prevention and Response toward Abandonment and Non-registration in Compulsory Education*. Prishtinë/Priština: Ministry of Education, Science and Technology.
- _____. 2011. *Kosovo Education Strategic Plan 2011-2016*. Prishtinë/Priština: Ministry of Education, Science and Technology.
- _____. 2012. *Administrative Instruction 19/2012: Establishment and Enforcement of Teams for Prevention and Response toward Abandonment and Non-enrolment in Compulsory Education*. Prishtinë/Priština: Ministry of Education, Science and Technology.
- _____. 2013. *Integration of Repatriated Children in the Public Education System of Republic of Kosovo, by Offering Language Courses (School Language Based on the Needs) and Additional Learning Classes*. Prishtinë/Priština: Ministry of Education, Science and Technology.
- Ministry of Internal Affairs. 2013. *Action Plan for Implementation of the Strategy for Reintegration of Repatriated Persons*. Prishtinë/Priština: Ministry of Internal Affairs.
- _____. 2013. *Guide for the Implementation of National Policies on Reintegration*.

- Prishtinë/Priština: Ministry of Internal Affairs.
- _____. 2013. *National Strategy for the Reintegration of Repatriated Persons*. Prishtinë/Priština: Ministry of Internal Affairs.
- _____. 2013. *Regulation 20/2013 for the Reintegration of Repatriated Persons and Management of the Reintegration Program*. Prishtinë/Priština: Ministry of Internal Affairs.
- _____. 2014. *Guidelines for Assistance and Support of Repatriated Persons for Sustainable Reintegration Based on Reintegration Policies*. Prishtinë/Priština: Ministry of Internal Affairs.
- Office on Good Governance. 2013. *Government Strategy for Cooperation with Civil Society 2013-2017*. Prishtinë/Priština: Office on Good Governance.
- _____. 2014. *Buletini informative: Bashkëpunimi qeveri-shoqëri civile*. Prishtinë/Priština: Office on Good Governance.
- _____. 2014. *Progress Report 2012 on the Implementation of the Action Plan and the Strategy of the Republic of Kosovo for Integration of the Roma, Ashkali and Egyptian Communities, 2009-2015; Local Assessment 2013 and Priority Framework 2014-2015*. Prishtinë/Priština: Office on Good Governance.
- Official Gazette of the Republic of Kosovo. 2011. Law No. 04/L - 32 on Pre-University Education in the Republic of Kosovo. *Official Gazette of the Republic of Kosovo*, no. 17.
- OSCE Mission in Kosovo. 2011. *Tracking School Dropouts and Non-attendance in Kosovo*. Prishtinë/Priština: OSCE Mission in Kosovo.
- Shala, Merita. 2014. *Assessment of "Integration of Repatriated Children in the Public Education System of Republic of Kosovo, by Offering Language Courses and Additional Classes" Project: Report*. Manuscript.
- Spahiu, Afërdita. 2014. "Case Study Data on Children Out of School and School Abandonment." PowerPoint presentation. Prishtinë/Priština: UNICEF.
- UN General Assembly. 1948. *Universal Declaration of Human Rights*. Paris: United Nations.
- United Nations Interim Administration in Kosovo, and Provisional Institutions of Self-Government. 2006. *Revised Manual for Sustainable Return*. Prishtinë/Priština: United Nations Interim Administration in Kosovo and Provisional Institutions of Self-Government.